

JAROSLAV KAVÁN

ARCHEOLOGICKÉ VÝZKUMY A VYUŽITÍ STARÝCH MAP PRO PRŮMYSLOVOU ARCHEOLOGII A ZKOUMÁNÍ STARÝCH VÝROBNÍCH TECHNOLOGIÍ

Staré mapy z 18. století i indikační skici stabilního katastru z první poloviny 19. století mají v sobě zakódováno mnoho důležitých informací, především tam, kde je lze navzájem konfrontovat a kde tvůrce map v kresbách zachytil nejrůznější druhy lidské činnosti, včetně řemeslné výroby, těžby dřeva, dolování, hamrů a hutí, bělidel, mlýnů, splavů, starých komunikací, důležitých místopisných názvů a podobně.

Mezi tato důležitá mapová díla náleží tzv. Grauparova mapa branského a jilemnického panství z roku 1765, namalovaná vrchním harrachovského panství v Krkonoších na papíře, podlepeném hrubým lněným plátnem, která desítky let visela na schodišti jilemnického zámku v místech, kde dnes visí obraz Labského vodopádu od Jandy, určený pro jubilejní výstavu v Praze roku 1891, vystavená světlu a prachu, proto také, ač původně byla živě kolorována, dnes již ve vysvětlivkách uvedená barevná symbolika, je téměř nečitelná, pouze tam, kde se jednalo o lavírované perokresby duběnkovým inkoustem, je možno mapu plně využívat. Navíc tato mapa zachycuje podrobný pohled do sklárny v Harrachově, který bývá často používán a přetiskován z nekvalitních fotoreprodukcí (používám proto možnosti překresby tohoto vyobrazení z jedné kartuše - obr. 5 a také lavírované překresby pohledu do soudobé, bohužel již neidentifikovatelné textilní manufaktury - obr. 6). Jako podkladů jsem použil fotografií mapy profesora Zdenka Feyfara, který ji ještě fotografoval v Jilemnici a dále fotografií Jana Kabíčka z roku 1958, kdy mapa byla zapůjčena Severočeskému muzeu v Liberci u příležitosti výstavy Archivní dokumenty libereckého kraje a vlastního jejího studia z téže doby.

Jako podklad k vyhodnocení mapového díla jsem si vybral vesnici Poniklou a jejího porovnání s indikační skicou stabilního katastru, neboť předpokladem je dokonalá znalost krajiny a její topografie a tím i možnost využití konfrontace schematických mapových značek s dosud existujícími objekty v terénu včetně místního názvosloví a tím usnadněný přechod ke studiu doprovodných kreseb na mapě. Práci předcházelo několik dílčích studií, které budou zveřejněny v časopise Krkonoše a jinde (Kaván 1989, 3 - 7).

První zmínky o Poniklé v Krkonoších shrnul ve svém díle A. Profous: Místní jména v Čechách, jejich vznik, vývoj a změny v roce 1951 ve spojitosti se štěpanickými Valdštejnými. Poniklá (lidově Poniklej, v Poniklým, do Poniklýho, Ponikelák), je dlouhá vesnice podle malého přítoku Jizery. První zmínka je z roku 1354 - Ponykla, další z roku 1360 jako Ponikli atd. Toto jména bylo původně jménem tohoto malého potůčku Poniklá, to jest voda, říčka, potok, jehož jméno vzniklo ze slovesa poniknouti, nakloniti hlavu, sehnouti se, zaniknouti, vymizeti, které lze srovnati se staroslovanským poniknouti, slovinským poniknuti, ponikva "Die Stelle, wo die Wasser in Erde verliert", rusky poniknout. Jedná se o krasové jevy dnes zkoumané speleology.

Základem vesnice se stalo několik desítek tzv. lánových statků záměrně založených a rovnoměrně rozložených v poměrně dost velké vzdálenosti od potůčku (obr. 1, 2), který vesnici dělí po celé délce na polovinu, což odpovídá konfiguraci terénu, neboť vedle přirozených terénních útvarů - strání, potok si místy vymlel hlubokou, ještě dnes

těžko přístupnou roklí. Tak vznikla středem obce kolem potoka cca 3 km dlouhá volná louka, která oddělovala usedlosti od sebe místy až na vzdálenost 500 m. Tato přípočinná niva pravděpodobně sloužila jako pastvina. K vnitřní zástavbě obce dochází až později jako v jiných oblastech od konce 15. století a později, kdy nárůst populace si vynutil po staletí trvající zásadě nedělitelnosti gruntů, vnitřní parcelaci pastviny pro drobnou zástavbu těmi, kteří nedělili velké lánové statky (největší takový statek u Skalských - Krejčů měl rozsah polností cca 40 ha) a živil se jako podruzi, drobní řemeslníci (podle dr. V. Lukáše 1958, 7, Poniklá patřila již v 16. století k významným vývozcům plátna a to podle ungeltních register z roku 1697 v Praze). Podruzi pracovali jednak na lánových statcích za mzdu, zpracovávali len - tkali plátna, uplatňovali se při práci na panském, když již vrchnost počala hospodařit ve vlastní režii (dvory, sklárny, hutě) a naturální či peněžní renta již nepostačovala na reprezentační způsob života. Proto se v Poniklé později (ale i v okolí) počal uplatňovat vliv dolů na železnou rudu (dále sklárny), jejichž největší rozkvět lze spojovat se založením Arnoštových hamrů (obr. 1 : 6, 7, 12 : 3) majiteli panství Harrachy i když již byl pravděpodobně dříve hamr na Maříkově, kde jsou stopy opuštěného vodního náhonu v lesíku na levém břehu. Jizery, který přefala stavba silničky a mostu do Vysokého. Snad lze zánik spojit s lidovým podáním, že jej zničila veliká voda, což je pravděpodobné, neboť musel stát na náplavové vrstvě Jizery, jakou je poněkud níže po proudu neveliký několik desítek metrů dlouhý písčítý, dnes již zarostlý ostrůvek) a je s jejich zánikem i možno spojovat obrovský dubový špalek s otiskem kovadliny, nalezený v Poniklé při výkopech odpadu vody od turbin přádelny pod bývalým hostincem U Fišerů v letech 1900 - 1902. Pro staré hamry svědčí i některá stará místní jména jako "Maříkova" u odbočky silnice na Dušnici a v blízkosti Poniklé i jméno "Mlatkov", kde před stavbou tzv. Hladíkova mlýnu byly ještě viditelné sklepy, ale to již je katastr obce Víchová. Zde stával ještě po této válce jeden z největších vodních mlýnů na horní Jizeře (spojený s tkalcovnou).

Skutečné robotní povinnosti včetně naturální a peněžní renty byly před bitvou na Bílé Hoře i ve středních a východních Čechách na pernštejnských panstvích (s největším robotním zatížením) a jiných celkem únosné a při normálně úrodném roku splnitelné i když robotní povinnosti s rozmachem režijního hospodaření vrchnosti na nově zakládáných dvorech postupně narůstaly. Vztah potažní a ruční roboty se odlišoval podle území. Výrazné rozdíly byly v horských a podhorských oblastech od středních Čech, kde veliké sídlištní aglomerace, jako Praha, či Kutná Hora nebo na severu Jáchymov, měly specifické potřeby, které režijní hospodaření vrchnosti respektovalo a také využívalo. V tomto postupném nárůstu povinností poddaných nastal zásadní zlom, když ve druhé polovině 17. století došlo k dovršení úplného znevolnění poddaných, což znamenalo při obrovském nárůstu jejich povinností vyžadovaných na uhrazování přepychu pobělohorské šlechty včetně církve, již neúnosné zatížení (úbytek osedlých na vesnicích a počty opuštěných gruntů se odhaduje až o $\frac{1}{3}$ nebo místy i o $\frac{1}{2}$ nižší, než-li byl stav před rokem 1620 včetně měst - např. Litoměřice) a tak vesnice i poddanská městečka se dostávají na stav k tomuto období až po polovině 18. století.

V Poniklé podle poměrně pozdních dokladů (urbáře harrachovského panství jsou ve Vídni) a podle pozemkových knih a jiných, nebyla pěstí roboty příliš velkým břemenem (Kaván 1987, 20 - 21, 26), ovšem převládala potažní roboty, jak to dokládá robotní zatížení u usedlosti "U Holubců - Vítků" z počátku 19. století, kde na 3 dny ruční roboty bylo asi 39 potažních dní v roce, což mohlo souviset s odvozem vytěžené rudy pro Hamr v Arnoštově (Horní Sytové) a povinnost dvakrát ročně od Hořic přivážet pšenici či ječmen pro panský pivovar v Jilemnici. Požár arnoštovských hamrů v polovině minulého století a zrušení robotních povinností po roce 1848 mohlo být hlavní příčinou toho, že již provoz hamru nebyl obnoven, neboť režijní náklady nekryté robotními povinnostmi se staly pro Harrachy neúnosné!

Poniklá na základě pozemkových knih podle dr. M. Holubce (1980, 2) - prodělávala tento vývoj:

Rok	Počet usedlostí (domů)
1 581	63
1 687	92
1 711	130
1 777	139 - bez Nové Vsi
1 784	167
1 824	200
1 938	cca 252

Z celkového rozboru počtu usedlostí (domů) v Poniklé můžeme vidět, jak dlouho se vzpamatovávalo po třicetileté válce a jak nepatrný byl jeho nárůst od roku 1581 do roku 1687), kdy již houstla vnitřní zástavba, ani do roku 1777 nedošlo k nějakému výraznějšímu zvratu v zástavbě a překotnému růstu populace jako celku. Grauparova mapa zachycuje stav v roce 1765 (spíše o něco starší) a podíváme-li se podrobně na lánové statky navazující humny na své polnosti a srovnáme-li vozové cesty, jejich úvozy podél polností i ukládání sbíraného kamene do tzv. hrobek podél lánů jdoucích někdy až stovky metrů a dosahující místy šíře až 8 metrů a připomeneme-li si válečný výzkum při stavbě silnice na Kozákově inspirovaný ing. Vaníčkem a realizovaný prof. Filipem a A. Knorem, kdy v "hrobkách" (Filip 1947, 215 - 217, obr. 46) došlo k nálezům středověké keramiky (hrobky byly zarostlé planými třešněmi, jabloněmi, jeřáby, černým bezem a často se na nich ve stínu stromů při polních pracích odpočívalo a jedlo, pak náhodné rozbití keramiky je zcela logické a dokazuje, že tzv. hrobky mají již svůj počátek ve středověku, kdy se počal hromadit kámen sebraný po orbě a vláčení na polích, pak můžeme se pokusit rekonstruovat rozsah původní plužiny ve středověku v době založení vesnice před polovinou 14. století (obr. 1, 2), rozsah - původní počet gruntů by byl asi 32. Další počty osedlých ukazují již na výrazně rostoucí vnitřní zástavbu na původních pastvinách u potoka. Selské grunty se dělily jen případ od případu, jako tomu bylo u Holubců - Jindráčků "Na statku" a sousední usedlosti u Holubců "Na chalpě", což je dokladem dělení původního lánování statku, ze kterého pocházejí všichni ponikelští Holubcové (obr. 2 : 10). Podobně vznikla později i usedlost "U Holubců - Vítků", rozdělením č. p. 111 na další objekt č. p. 97, kterou převzal od Ignáce Holubce jeho syn a přídomek (příšlapek) "u Vítků" se přenesl na novou usedlost.

Ještě indikační skica stabilního katastru z první poloviny 19. století ukazuje na původní rozdělení plužiny jako na Grauparově mapě (obr. 2), ale i na starší situaci a také i dnešní pohledy po zcelení lánů z přívlackých vrchů nad nádražím na polnostech "u Miksánků - Skalských" nebo z Pekárova - Václavíkova, odpovídají původnímu gotickému (myšleno časově) rozdělení plužiny. Je zajímavé, že se prozatím nenalezly doklady (např. keramika) o starém osídlení, ale lidé jsou příliš nevěšmaví k nálezům zlomků keramiky a nepřikládají jim žádný význam. Sídlištní objekty (statky) se totiž obnovovaly na starých původních základech - kamenných polštářích pod roubenými částmi domů a zděné hospodářské prostory jako chlévy či komory (z lomového kamene), mohou někdy být i daleko starší, vždyť ve středních Čechách se někdy u některých hospodářských objektů prokázalo i jejich gotické stáří, což nelze ani vyloučit u Poniklé (pokud tyto části nebyly pouze roubené, jako u obytných prostor).

Podíváme-li se podrobně na výsek Grauparovy mapy Poniklé, pak vidíme, že až do zcelení lánů po roce 1955 její základní obraz zůstává beze změny, jen systém komunikací byl postupně vytvářen na jiném základě. Hlavní komunikace (obr. 1 : 10) vedla z údolí Kákovského potoka kolem železnorudných dolů na Staré Hůře (na obr. 2 : 3 Staro Horské) kolem dnešní fary (obr. 1 : 3) snad bývalého panského dvora nebo palírny, což není archivně prokázáno a dále kolem kostela (obr. 1 : 1) směrem na Zabilý do údolí Jizery k Hradsku a dále proti toku Jizery. Na indikační skice (obr. 2 : 2) je u poloností za objektem dnešní fary poznámka, že se jedná o harrachovský majetek. Indikační skica stabilního katastru (obr. 2 : 8, 9) zachycuje již stavbu silnice na Harrachov s dokončeným úsekem přes tzv. Dlabolovo koleno (obr. 2 : 9) a k hostinci "U Mýta" s mostem na Přívlaku - vybíralo se tam asi mýto a býval tam sjízdný brod přes Jizeru již na semilské panství do údolí Kopaňského potoka a dále do Roprachtic, Vysokého, ale i do Bozkova, Železného Brodu a Semil. Dále tehdy silnice nebyla dokončena, ale již po dohotovené silnici vpadly v roce 1866 pruské jednotky do Čech a na ně chtěl z Havlíčkova kopce (obr. 2 : 11) střít starý Tuláček (Mladčů), který bydlel v malém domku proti lávce na Přívlaku (obr. 2 : 12) a jehož dcery "báby Mladčouky" jsem ještě znal. Tuláček byl posledním příjímým účastníkem dolování v dole na grafit pro potřebu arnoštovských hamrů (obr. 1 : 12). Naštěstí se podařilo hrdinskou akci střelby na Prušáky znemožnit a tak byla Poniklá uchráněna zásahu vojenských pruských jednotek. Důl na grafit byl nad č. p. 7, kde je ještě ve stráni patrná halda vyvezené hlušiny s drobnými zrníčky mazlavého grafitu. Důl se po vyhoření železáren v Arnoštově zavalil a dosud je pod zemí celé jeho vybavení (žebříky, rumpály, kolečka, kopáče, lopaty), naštěstí k závalu došlo v noci a tak nikdo nebyl zasypán ani zraněn.

Na obou mapách jsou zachyceny i mlýny, které byly zrušeny po výkupu vodního práva při stavbě přádelny, na ponikelské straně to byl mlýn (obr. 1 : 8, 2 : 4, 5) jehož náhon na kolo na spodní vodu potom sloužil jako přepad náhonu na turbíny přádelny a splav zanikl při výstavbě nového pro přádelnu, vlastní budova mlýna byla zbourána až po této válce, druhý mlýn na přívlackém břehu (obr. 1 : 9, 2 : 6) měl tři složení, založen byl v roce 1603, naposled patřil rodině Votočků, ale jeho budova, jedna z nejkrásnějších lidových architektur Podkrkonoší, vyhořela v roce 1933.

Do života obce nejvíce zasáhl požár arnoštovských hamrů a tím také přerušování těžby v železnorudných dolech (obr. 1 : 6,10) tak, že již na indikační skice není o dolech ani zmínka, mimo lokalitu Staro Horské (obr. 2 : 3), což býval havířský hostinec, jehož budova vyhořela v roce 1932. U Staré Hůry byla veliká prohlubeň cca o průměru 20 m s nepropustným kamenným podložením, zvaná "pín", snad od termínu "pinka", kterým se označovalo povrchové těžení rud. Pín byl zavezen JZD někdy v roce 1960. Pokusy o obnovení těžby z devadesátých let 19. století a také moderní geologický průzkum po roce 1946 pouze odkryl ústí polozasypaných rudných štol, neboť těžba, která byla možná pouze v závislosti na robotních povinnostech, se již nevyplácí, stejně jako exploatace malých rozptýlených rudných ložisek.

Druhou otázkou je, kdy vznikla rozsáhlá důlní díla na těžbu křemičitého písku na návrší mezi Starou Hůrou a č. p. 96, neboť nejsou zachycena ani na indikační skice. Musí být z počátku 19. století, neboť jeden ze vstupů byl v síni tzv. Vítkovy pazderny (Kaván 1987, 20 - 21, 26) a statek, ke kterému patřila, byl postaven v roce 1813.

Pamětníci stavby přádelny tvrdili, že tento písek používaný dosud k mytí (spíše drhnutí) nádobí, byl dáván do vnějších omítek. Vznik těchto dolů lze předpokládat až koncem 18. nebo v první polovině 19. století.

Staré komunikace postupně ztrácely na významu, tak zanikl brod u Dufníku (obr. 2 : 13) a ani vápenku v lese (kruhová na sucho zděná šachta se spodním otvorem) nelze

datovat (obr. 2 : 14). Jiná podobná vápenka kruhová zděná šachta - je u polní cesty z Roprachtic na Přív laku u tzv. Roubalovy louže, již ale na bývalém semilském panství.

Graupar pro nás zachoval v tomto významném kartografickém díle nejen mapu harrachovského panství, ale celkové pohledy na vesnice, městečka, rozdělení plužiny, v kartuších a na volných okrajích mapy zachytil nejen sklárnu v Harrachově - Novém Světě (obr. 5), tkaní, spřádání (obr. 6), bělidla, dolování, plavení dřeva Jizerou (obr. 4), ale i vzhled arnoštovských hamrů v době jejich plného provozu (obr. 3)

Na výseku mapy vidíme vysokou pec na dřevěné uhlí (obr. 3 : 1), vlastní budovy hamru (obr. 3 : 2) a pravděpodobně tehdy ještě rozestavěnou dosud jedinou zachovanou budovu - později hostinec (obr. 3 : 5), hrabice napříč Jizerou (obr. 3 : 5) na zachycování plaveného dříví z hor pro potřeby hutě a hamru, most přes Jizeru (obr. 3 : 5), mlýn s náhonem na pravém břehu Jizery (obr. 3 : 6), který vyhořel ve třicátých letech a cestu přes Podkovu do údolí Kopaňského potoka (obr. 3 : 7) - k místnímu názvu Podkova, byl zde totiž otisk podkovy na skále a podle pověsti jej tam zanechal čert, když přeskočil z protější stráně nad Mlatkovem na sytovskou stranu. Na mapě je nad hutí namalováno č. 132 (obr. 3 : 8), ke kterému je dodatečně jiným rukopisem, než psal Graupar, připojen text, který musí být mladší a ve volném překladu zní: »Příkrá skála, kam se poraněný tvůrce této mapy musel utéci s rodinou dne 24. 3. 1775 před povstálými sedláky ...«. Je známo, že Graupar na následky svých zranění o rok později zemřel. Původně jsem se domníval, že jej tam ukryl panský hajný z dosud stojící hájovny (obr. 3 pod č. 132), ale při studiu doprovodných kreseb k mapě, jsem našel obrázky mající vztah k arnoštovskému hamru, u jedné figury se bezesporu Graupar pokusil dokonce o portrét (obr. 4 : 1), kde je zobrazen obtloustlý muž v rokokovém obleku s kloboukem na tři facky, kterému havíř (nebo hutník?) ukazuje najemno rozdrcenou rudu. K obrázku (obr. 4 : 3) se váže text: »Christovh Jäkl der erste Schichtmeister im Ernest Thall«. Věnoval-li Graupar Křištofu Jäklovi takovou pozornost, museli být přátelé a asi on jej ukryl nad hutí pod převislou skálou.

Okrajů mapy a krásných slohově čistých kartuší využil Graupar k volným kresbám, které ilustrují různé druhy pracovní činnosti na harrachovském panství. U Arnoštovské huti nakreslil most přes Jizeru, ale bez podrobností, podrobněji jej zobrazil u mostu přes Labe nad Vrchlabím asi u Herlíkovic. Most stojí na dřevěných podpěrách - kozách v Labi, má dřevěnou vozovku z příčně kladených trámů položených na podélné nosné konstrukci, mostovka nemá vlastně zábradlí, pouze je naznačen zvýšený okraj vozovky dlouhými podélně položenými trámy. Tento typ mostů se na mapě často opakuje, asi to byla obvykle používaná konstrukce ve středu pravděpodobně mírně vyklenutá.

Značky 00 označují na mapě místa dolování, ale na jedné doprovodné kresbě zachytil i způsob dolování a prostředky k přepravě rudy z dolů (obr. 4 : 2), kde havíř kope rudu kopáčem (obr. 4 : 6), která je odvážená buď dřevěným kolečkem, nebo dvoukolovou károu (obr. 4 : 2) na hromadu již mimo důl (obr. 4 : 2). K vytahování rudy šachtou se používal rumpál - hašple (obr. 4 : 7), která ale sloužila pouze ke spouštění a vytahování, není zde zachycen způsob uváděný Jiřím Agricolou, kdy provaz rumpálu na jedné straně se navíjel a na druhé zase odvíjel, což urychlovalo těžbu.

Zajímavé jsou i další kresby u Schichtmeistera Jäkla, které zobrazují pravděpodobně budovy arnoštovského hamru a komíny od topenišť, s vodním kolem (měchy - stoupa?) a další budovy hamru (obr. 4 : 4, 5).

Na hoření toku Jizery zobrazil plavení dříví a jeho uvolňování v řečišti háky a bidly, dřevo se potom zachycovalo na hrabicích napříč Jizerou nad Arnoštovem (obr. 3 : 4) a možná i pro potřeby hrabačovského bělidla na Jizerce (obr. 4 : 11).

Zajímavé je i zobrazení nošení nákladů typickými krosnami s dřevěných desek na zádech (obr. 4 : 9), které se ještě používaly po roce 1945, nebo nesení pytle na holi přes rameno (obr. 4 : 9).

Mapa ukazuje i hrabačovské bělidlo na Jizerce proti vtoku jilemnického potoka (budovy bělidla na obr. 5 pod značkami ZZ). Plátno se bělilo volně rozprostřené na okolních loukách, pouze prostor přímo v Hrabačově byl oplocen. Stávající komunikace z Jilemnice do Víchové, nebo po mostě ke Štěpanicům stále přibližně sledují starou síť cest. Významný je pohled na usedlost nalevo od potoka s branou a vjezdem, pravděpodobně s výměnkem, jinak totiž brány uzavřených dvorů nejsou v Krkonoších běžné, zajímavý je i způsob skladování dřeva u hrabic.

Nejzajímavější a také z dosavadní literatury nejznámější je pohled do harrachovské sklárny. Pokusil jsem se Grauparovu kresbu překreslit, neboť fotografické reprodukce často setřely některé důležité detaily (obr. 5). Graupar zachytil vnitřek hutní haly s kupulovitou sklářskou pecí (obr. 5 : 1), která nemá zakreslen středový otvor na odvod spalin i když ventilační nadzvednutá stříška (obr. 5 : 7) je nad pecí v krovu zasazena. Krov je volný až po prejazvou střechu pouze s příčnými trámy, stěny haly jsou zděné. Topeniště je umístěno níže, než pracovní plošiny sklářů (obr. 5 : 2). Velmi podrobně je zachycen topič při přikládání dřevěných štěpin. Pec měla pravděpodobně asi 6 otvorů k pávním u kterých jsou přistaveny desky na jejich zakrytí. Foukači skla (obr. 5 : 3) vyfukují skleněné baňky, píšťaly opírají o stojany s vidlicemi a korytky na vodu (obr. 5 : 4). Sklář (obr. 5 : 7) nabírá píšťalou v peci sklovinu. Malý chlapec nese na vidlici vyfouknuté sklo oddělené od píšťaly do temeprovací pece (obr. 5 : 5). Způsob transportu hotových výrobků je zachycen v bedně (obr. 5 : 6), podobnou bednu ještě s originálním harrachovským sklem má ve svých sbírkách Muzeum skla a bižuterie v Jablonci nad Nisou, kterou počátkem 19. století věnoval hrabě Harrach lesníkovi Schmiedovi a ten toto sklo nikdy nepoužíval. Pravděpodobně se takto transportovaly pouze ucelené nápojové soupravy, zde viditelné lahve mají zabroušené zátky a mohly se používat k podávání destilátů.

Tato vyobrazení mají více hodnotu etnografickou, ale ve své podstatě souvisí se způsobem života v Podkrkonoší a tím nakonec i s řemeslnou a počínající průmyslovou (manufakturní) výrobou.

Druhým, často reprodukováným vyobrazením, je pohled do textilní manufaktury, který ale nelze na rozdíl od sklárny identifikovat, což nic nemění na hodnotě kresby (obr. 6). Obrázek v kartuši zachycuje základní práce při ručním tkaní na dvou i více listových stavech. Žena navívá útek na cívky do tkalcovských člunků (obr. 6 : 1). Tkalcovské stavy jsou dvojího typu (obr. 6 : 2), jednak s osnovním vratidlem zavěšeným na zvláštní konstrukci na vrcholu stavu (obr. 6 : 2a), jednak s osnovním vratidlem zaklesnutým do výřezů ve vlastním zadním rámu stavu v jeho středu (obr. 6 : 2b), větší počet podnožek (obr. 6 : 10) na zvedání listů (v brdu) nám ukazuje na vícelisté ruční stavy. Útek je člunkem prohazován ručně tkalcem bez pomocného zařízení u člunkové dráhy pomocí šňůry (obr. 6 : 3). V pozadí je šroubový lis s několikachodovým šroubem, kde mezi dřevěnými deskami se lisovalo plátno. Příze se přepravovala v sudech (obr. 6 : 5). Takto uloženou přízi jsme ještě našli při průzkumu lidové architektury v Podkrkonoší s dr. Scheybalem na půdě faktorského domu č. p. 1 v Kruhu u Jilemnice. Pro manipulaci s přízí sloužily nízké široké koše (obr. 6 : 6). Svitky příze před natáčením na cívky se rovnaly na hrotitých tyčích (obr. 6 : 7). Uspořádání paprsku - hřebene na přirážení útků u člunkové dráhy je dobře vidět v rukách tkalce (obr. 6 : 8). Pravděpodobně pro názornost Graupar nakreslil na podlahu kovový kartáč na česání utkané látky (obr. 6 : 9), ač nelze ani vyloučit tzv. vochli na česání lnu.

Pro ujasnění konstrukce dvoulistého ručního stavu jsem připojil jeho zjednodušené schéma (obr. 7, Komenského slovník 1937, S/Ž 341, Hokrův technický slovník..., 496 - 497, 1943). Osnova je navinuta na osnovním vratidle (obr. 7 : 1), ze kterého se povoluje šňůrou, která uvolňuje západky, pak je vedena přes listy (obr. 7 : 4, 5) zavěšené na hřídeli a střídavě zdvíhané pomocí podnožek (obr. 7 : 10, 11) ovládané nohama tkalce, osnova jde dále paprskem - hřebem (obr. 7 : 8) člunkovou dráhou (obr. 7 : 7), kterou je v proslupu prohazován člunek (obr. 7 : 6) přirážením paprsku je útek přitahován k již utkané tkanině a ta je vedena přes prsník (obr. 7 : 9) a navíjena na zbožové vratidlo jistěné západkami (obr. 7 : 2). V malých detailech se mohou stavy lišit, ale vyobrazení Grauperovo ukazuje na dvou nebo vícelisté stavy (obr. 6).

Vrchní harrachovského panství Branná a Jilemnice zachytil celou řadu objektů majících přímý vztah k hospodaření vrchnosti, ale i vesnicím a jejich zástavbě věnoval pozornost pouze tak, že volil schematizované značky domů, Obdivovat se musíme jeho znalosti krajiny, celého teritoria i jednotlivých objektů a jejich funkci. Pro nás není mapa pouze historickým dokladem, ale i důležitým obrazem tohoto vymezeného území také po stránce etnografické i když to je mimo rámec naší práce.

V Poniklé se značnou přesností zachytil stav plužiny, hlavních cest i významnějších objektů (obr. 1) což vynikne při srovnání s téměř o 100 roků mladší indikační skicou stabilního katastru (obr. 2). V Poniklé věnoval pozornost farnímu kostelu sv. Jakuba staršího, jen jej obráceně orientoval (obr. 1 : 1), potom trojkřídlé budově (obr. 1 : 2), ze které dnes stojí již značně poškozený zadní trakt - východní křídlo. Přední západní trakt - snad se jednalo o panský dvůr nebo palírnu (není doloženo v pozemkových knihách), pouze lze z indikační skici na pozemcích s objektem sousedících přečíst "Harrach Anfang" - počátek Harrachova - asi pozemků, majetku apod. Z tohoto křídla vznikla fara, neboť pravděpodobně původní fara byla v domě č. 203, kde se říkávalo "Na Kačence". Západní trakt trojkřídlé budovy (střední vypadá pouze na hospodářské stavení) stál u dnešní požární zbrojnice, při jejíž dostavbě po roce 1945 byl na tomto místě nalezen sklep. Na indikační skice již není zachycen, pouze stará původní cesta se vyhýbá tomuto objektu a v terénu kopíruje jeho západní křídlo. Ještě nás může zajímat oktogonální objekt (obr. 1 : 4 - asi dřevěná zvonice), kterou v roce 1804 nahradila přístavba věže ke kostelu v půdoryse již zachycenou na indikační skice (obr. 2 : 1). I mezi typizovanými značkami domů se Graupar nevyhnul určitým charakteristickým prvkům zdejší lidové architektury, jako bylo kolmé bednění lomenic (obr. 1 : 13), nebo roubené části domů či stodol (obr. 1 : 14), které bývaly stavěny odděleně, jak to zvláště vynikne na jeho kresbě Vysokého nad Jizerou (obr. 8 : 4), kde je zachycena celá roubená stodola, ostatní zástavbu nakreslil pouze jako zděnou, což neodpovídá skutečnosti. Také u Vysokého nakreslil šibenici (obr. 8 : 3) i s oběšencem a konečně i uhlíře u milíře (obr. 8 : 1), což podle medvěda je jím pravděpodobně zachycena pověst o Havlasu Pavlatovi, který při pálení uhlí chytil medvěda a odvedl jej do Prahy a vznikající městečko potom dostalo do znaku medvěda.

Dostáváme se nyní ke druhé části naší studie a to na základě archeologického výzkumu tzv. Staré nebo Čertovy boudy v Krkonoších, který před námi otevírá problematiku tzv. budního hospodáření, což znamená, že po exploataci dřevní hmoty z hor, dochází i k využívání vysokohorských luk k pěstování dobytka.

Musíme si ujasnit nejprve jednu věc a to, že začátky ničení vysokohorských lesů lze klást do daleko staršího období, než dnes, kdy silné emise elektráren v atmosféře, pouze dokončují dávno počaté dílo zhouby. V okamžiku, kdy původní lesní smíšené porosty již od 15. století počaly hořet v pecích hutí a hamrů, v topeništích skláren, kdy mizely jako výdřeva v dolech a kdy vrchnost sice okamžitě zalesňovala holoseče, ale již nikoliv přirozenými smíšenými lesy, leč monokulturami jehličňanů, které v prvních

dvou obdobích pěstování přinášely vysoké nárůsty dřevní hmoty a které již ve dvacátém století jsou přímou příčinou tragického osudu našich lesů, kterým by se převážně původní listové porosty lépe bránily a navíc budní hospodaření již tehdy silně poškozovalo původní travní porosty pastvou dobytka i sušením sena nad horní hranicí lesů a po této válce nešťastně likvidované po staletí vyzkoušené zábrany eroze v podobě vhodně situovaných mezí, úvozů, remízků na místě sesbíraného kamení zase poničilo původní faunu, která ztratila přirozené své úkryty, a namísto dravých a jiných ptáků apod. se ničí škůdci chemickými prostředky. Vždyť již utekly desítky let, co jsem viděl naposled vzlétnout z polí a brázd hejna koroptví. Dávne i dnešní nevhodné zásahy do přírody působí jako časovaná bomba, jejíž výbuch po staletích zastihl v plné míře až naši generaci.

Svědectví Grauparovy mapy můžeme použít i v jiném případě. V článku "Čertovská archeologie" publikoval V. Klos formou reportáže výsledky archeologického výzkumu tzv. Staré neboli Čertovské boudy v Krkonoších, kterou provádělo hradecké muzeum. Vedle zajímavých poznatků souvisejících s tzv. budním hospodařením a výrobou sýra (nálezy hliněných forem na sýr) byl odkryt celý půdorys objektu, ale mylně interpretován. Nevychází ze znalostí ještě dosud existujících soudobých objektů, znalosti lidové architektury a jejích regionálních zvláštností, daných určitou geografickou polohou, nikoliv tím, jak tvrdí autor, že ve středních Čechách byl již novověk a Krkonoše ještě žili ve středověku (Klos 1989, 3 - 6).

Vysokohorské boudy byly v podstatě spedičsky přizpůsobeny zvláštním podmínkám určitých výrobních technologií a hospodaření, budeme-li takto chápat pěstování dobytka, výrobu sýra a másla a až později v první polovině 19. století orientaci na počátky turistického ruchu, který koncem století počal převládat nad výrobní činností i když od ní se vlastně až do doby těsně po této válce zcela neupustilo.

Výzkum hradeckého muzea odkyl půdorys obytného objektu (obr. 9 : 1), který byl interpretován jako dům se střední vstupní síní (obr. 9 : 1-1), obytnou jizbou (obr. 9 : 1-2), se základem "žulových" kamen (obr. 9 : 1-11) s černou kuchyní v síni a k ní náležející zahlobbenou nístějí (obr. 9 : 1-4) a přilehlou komůrkou (obr. 9 : 1-6, spíše sklípek). Ze síně se vstupovalo do dvou příčně uložených chlévů (obr. 9 : 1-7, 8). Zadní část domu měla srub izolovaný silným na sucho kladeným tarasem (obr. 9 : 1-10). Celý objekt - srubová stavba, byl postaven jako obvykle na kamenných polštářích, které zajišťovaly pevnost srubu a izolovaly jej od podloží a zemní vlhkosti. Autoři výzkumů zcela absurdně předpokládají ustájení hovězího dobytka na podlahách chlévů z hrubozrnné zvětralé žuly a dokonce do prvního chléva orientují i záchod, malou kamennou ohrádku - základové polštáře. Všechny tekuté exkrementy by vsakovaly do podloží, ničily srub a skot by vlastně stál v bahně (ve skutečnosti stál na dřevěných tesech s podestýlkou, moč pronikala dolů do volného prostoru a odtékala do jímky - žumpy před domem). Tuto interpretaci musíme zcela vyloučit právě tak, jako pokusy o rekonstrukci domu. Zde již základní omyl spočívá u střechy, která je v jednom případě rekonstruovaná jako valbová, ač ve vysokohorských podmínkách by valby neúměrně zatěžovaly v zimě sněhem krov i srub a navíc např. Graupar nezná v horách valbové střechy. Několik těchto objektů skutečně na harrachovském panství existovalo, ale vždy souvisely s podnikáním vrchnosti (arnoštovský hamr - dvě obytné budovy, jedna zděná jednopatrová a posud stojící, druhá roubená na pravém břehu Jizerky proti huti, s podsíní jdoucí do poloviny domu po celé délce a s valbovou střechou stojící na 4 sloupech. Tato budova měla po celé délce směrem k huti podsíň držící mohutné trámové překlady. Také předpokládat vikýře v bocích stanových střech je nesmyslné, zadržovaly by sníh, který by jen obtížně sjížděl po střechách a komplikovaly by konstrukci krovu. Projel jsem studijně celý tento kraj a nikde jsem podobné uspořádání větracích či osvětlovacích okének u dosud stojících a stejně starých objektů nenašel.

Také podle Grauparovy mapy byly štíty pouze svisle bedněny, někdy s malým přerušením v polovině lomenice, což známe již od 16. století (Frolec, Vařeka, Scheybal 1983, 242). Větrání půdních prostorů používaných na ukládání sena bylo řešeno větracími okénky ve štítech, které často bývaly pouze ozdobně tvarovány, až později se používalo zasklených okének. Nejstarší doklady o svislém bednění štítů máme již ve Willebergových prospektech měst z doby kolem roku 1600, příčné dělení pouze oddělovalo spodní pole štítu římsou, až později je prostor těsně pod hřebenem střechy nahrazován strmým přístřeškem, shodným s nejstarobylejšími tvary tzv. pojizerských kukel nebo kabřinců, krytých odspodu záklopou, často s údaji o staviteli domu, řemeslnících a s datováním výstavby (Frolec, Vařeka, Scheybal, 1983, 83, Šolc, Scheybal, 1961, 66 - 68). Proto si tzv. Starou nebo Čertovu boudu musíme představit se sedlovou - stanovou střechou s velikým přesahem nad záspí - záhrobcem, který býval obyčejně dlážděn velikými plochými kameny bez ohledu na to, zda je výzkum odkryl či nikoliv, neboť je vyloučeno, aby obyvatelé chodili po holém zápraží. Neznám jediný objekt, kde by toto dláždění neexistovalo. Navíc závětrří - záspí - záhrobec, byl celý obedněn, aby i v zimě byla komunikace před domem kryta a ze závětrří potom býval i přístupný záchod nad hnojištěm. Někdy bývala zásep orientována i za dům, nikoliv před vstupem do domu, říkalo se jí hoření síň, ale to nic nemění na její vlastní funkci.

Na svislé bednění ukazují všechna vyobrazení starých krkonošských bud v průvodcích (Petrák 1891, 156, Flégl 1948 - 49, 2 - 4, Ambrož 1948 - 49, 75 - zde byly svisle bedněné štíty v některých případech pobity šindelem pro zvýšení tepelné izolace i jako ochrana před zatékáním).

Zásadní omyl při rekonstrukci vyplynul ze špatné interpretace nalezeného půdorysu. Dům odpovídá základnímu schématu tříprostorových domů se síní ve středu. Vstup do chléva byl původně přes komoru přímo navazující na síň (Scheybal, Scheybalová 1985, 114, Šolc, Scheybal 1961, 29 - 30), až později se mění osy komory i chléva, komora je za chlévem v podélné ose domu, chlév se posouvá k záspí tak, aby vstup do něho byl přímo ze síně a někdy i z delší osy na záspí, v našem případě je ještě vstup přes komoru (obr. 9 : 1-7), na ni navazuje chlév (obr. 9 : 1-8), další dveře do chléva jsou na druhé štítové straně domu. Těmito dveřmi bývala v tzv. kalfasech vynášena chlévská mrva na hnojiště před domem.

Mylně je interpretováno vytápění objektu, nelze vůbec předpokládat žulová kamna a nistěj na vaření a vytápění kamen dokonce zahloubenou pod úroveň podlahy v síni, potom by se muselo při vaření v nistěji ležet na bříše na zemi. Asi tento prostor (obr. 9 : 1-4) sloužil pouze k vyhrabávání popela z nistěje či tzv. zadní nebo hrubé (velké) pece na pečení chleba, kterou zde také musíme předpokládat. Nad nistějí potom stála konstrukce komínu, nejdříve bývala dřevěná, později již pouze kamenná v rámci tehdejších protipožárních opatření (Scheybal, Scheybalová 1985, 114 - dvojice otvorů z nistěje splodinami ohně vytápěla kachlová kamna). Absence kachlů nic neznamena, kachle se po opuštění objektu odnášely a používaly dále jinde. Současně se změnou techniky odvodu kouře a růstu řemeslného podnikání, v našem případě sýrašství a výroby másla apod. (i když to není klasické řemeslo), se v půdním prostoru roubí obytné komory orientované buď okenními otvory do některé štítové strany, nebo postavené nad síní a vytápěné těleso komínu, který často tvořil část nebo celou stěnu komory. U Staré boudy, kdy dům byl vestavěn do stráně a síň byla podle půdorysu neprůchodná, byla na konci tzv. černé kuchyně (obr. 9 : 1-4), za kterou byl sklípek mezi dvojicí opěrných pilířů, podpírajících zadní taras za srubovou konstrukcí (obr. 9 : 1-6). Při výzkumu kamen byly nalezeny pouze litinové úlomky kamnovce - nádržky na ohřívání vody (jinak medenec, mědenec, pecák), které pro provoz boudy, zaměřené

na chov skotu, ale i jiných zemědělských objektů, byly důležitou součástí technických zařízení (Frolec, Vařeka, Scheybal 1983, 37) a teplá voda se později využívala při pobytu turistů. Vnitřní zařízení takové boudy souviselo úzce se zaměstnáním obyvatel a jejich vnitřní vybavení popisují i někteří cestovatelé po Krkonoších koncem 18. a počátkem 19. století, jako F. Fuss (1971, 59), který nejvíce obdivuje čistotu ve světnicích, kde náčiní je seřazeno v nejlepší pořádku, stoly a lavice jsou pečlivě vydrhnuty. Vnitřní zařízení se skládá z mísníku, velké máselnice, jejímž tloukem pohybuje zvláštní táhlový přístroj z lisu na sýr (spíše tvaroh), z množství forem na výrobu sýra... (při výzkumu boudy byly tyto hliněné formy nalezeny). K. G. Hergang v roce 1810 popisuje pobyt na tzv. Hampelově boudě (Scheybal 1961, 60). Po namáhavém výstupu jsme konečně dosáhli místo našeho noclehu... V letních měsících tu často spí 20 - 30 cestovatelů na jednom seníku pohromadě. Vnitřní zařízení boudy souvisí se zaměstnáním obyvatel. Kachlová kamna s několika železnými nebo měděnými kotly na ohřívání vody jsou nezbytnou součástí letních i zimních bud (obývaných celý rok). Sem náleží také důležitý mísník, kam se ukládá dřevěné, hliněné i skleněné nádoby. Zbývající prostora místnosti je zaplněna rozličnými velkými i malými nádobami, formami na výrobu sýrů, máselnicí, lisem na sýry, kolovraty, svícníky, a pod. mezi ostatním důležitým nábytkem, sloužícím také k většímu pohodlí návštěvníků, viděl jsem zpravidla pěkný stůl zhotovený ze světlého javorového dřeva a stojící v rohu mezi okny, pak lavice při zdech a několik nezdobených stolic.

Představa, že úzká oddělená místnost v delší ose obytné světnice byla komorou pro přespávání hajného nebo hospodáře je nesmyslná, komory skutečně bývaly takto umístěny, ale byly v nich skříně (nikdy nebyly v obytné místnosti), nebo se zde skladovaly některé potraviny. Je možné, že když další skutečná komora (obr. 9 : 1-7) měla ještě vnitřní malou oddělenou snad i roubenou prostorou (obr. 9 : 1-9) mohly i zde být ukládány potraviny, uvážíme-li dlouhodobou izolaci budovy v zimních měsících.

Měl jsem možnost archeologicky zkoumat také jiné obytné objekty, jednak v Modlibohově na Českodubsku z konce 16. a počátku 17. století, v poměrně již nížinné poloze, kde jenom odkryté mohutné základové polštáře ukazují na srubovou stavbu a také na její posun při obnovování srubu během přestavby (dům byl poničen a vyloupen, jeho inventář vyházen na plochu dvora - kamna, nádoby, sklo apod. - také s absencí železa, které se překovávalo (Kaván 1985 - Nálezová zpráva), jednak dvě obytné budovy u souboru staveb na Karlově huti v Jizerských horách na soutoku Blatného a Červeného potoka, stavby z roku 1758 - 59, které byly opuštěny a rozebrány roku 1775, ke kterým je jako konfrontace výzkumu i dostatek archivního materiálu obsahující v ocenění - specifikace nákladů, podrobné popisy objektů (Kaván 1976, 10 - 11, 1981, 19 - 72, 1988, 143 - 180). Zakreslený půdorys odkrytých základových polštářů ukazuje na dům se střední síní, do které zasahovala nasucho zděná zadní část základů pece (obr. 9 : 2-3, 4), s malým záspím před vchodem (obr. 9 : 2-2) a komorou s připojeným chlívem (obr. 9 : 2-7). V obytné místnosti byl před pecí dlážděný prostor (obr. 9 : 2-5), pec je snad možno vztahovat k archivním pramenům o pekařské peci. Základy byly velmi pečlivě lícovány ze zdiva kladeného nasucho, ale topeniště nebylo v síni, jako obvykle bývalo, leč v obytné místnosti, kde také byly trámy na položení podlahy. Kachle u pece tyké nebyly nalezeny. Dům v šířce cca 18 m - měřeno po úhlopříčkách, byl pečlivě vyvážen a rohové podkladové kameny pro překřížení zhlaví trámů podle nivelace měly maximální výškový rozdíl cca až 10 cm a to ještě šla po jeho zániku přes severní stěnu později vozová cesta (stavivo věnovala vrchnost jednomu pohořelému).

Rekonstrukce Staré - Čertovy boudy vychází z mylných předpokladů, proto se pokusím jinak vyložit nálezový stav jejich zbytků (obr. 9 : 4).

Dobře vyvážené základové polštáře srubu byly předpokladem jeho dobré nosnosti, až po desítkách let býval stahován kleštinami, ale nikoliv jak je to naznačeno na rekonstrukci (Klos 1989, 3 - 6). Kleštiny bývaly umístěny ve středu volných polí tzn. mezi okny a podobně, ale nikdy v místech, kde se trámy vázaly (Šrouby na stahování by v rozích nebylo možno provléknout a dát uvnitř pod matice vhodné podložky). Také představa, že srub byl rouben z kulatých trámů je mylná, takové roubení se používalo u stodol a hospodářských objektů (na Karlově byla takto roubena hutní hala o rozměrech cca 11 x 23 cm), kde nezáleželo tolik na těsnosti vazby, jinak se trámy pečlivě otesávaly a těsnily mazanicí (jíl smísený se slámou), zhlaví trámů bývalo vázáno na tzv. rybinu, která dokonale spojovala celý srub. Přesahující části střech mívaly dřevěné žlaby na odvod dešťové vody od stěn srubu. Okna i dveře měly široké rámování někdy i s parapetem, ozdobnou hoření římsu a často ve vysokohorských polohách i okenice, které jsem při rekonstrukci vynechal, naopak okénka do komory a chléva bývala malá a položená na délku s mříží, nebo s příčným středním železným prutem rozšířeným ve středu o příčku ve tvaru S.

Stropy bývaly povalové, zachycené a podpírané příčným nosným bohatě profilovaným trámem - průvlakem a u prostorů, kde délka nebo šířka býval průvlak ve středu podpírán dřevěným sloupem - mnichem. Povaly byly od půdní strany kryty silnou vrstvou mazanice, která měla nejen úkol tepelné izolace, ale v případě požáru zabránila i prohoření stropní konstrukce a požáru vnitřku srubu (sám jsem byl toho dvakrát svědkem při požáru roubených domů v Poniklé).

Průčelní část srubu mohla mít i 3 okenní osy a ještě jedno okénko do přiléhající komory, boční stěny srubu musely být při stavbě volné nebo izolované kamenným tarasem a někdy pod zadní částí střechy, která se dotýkala až přilehlého srubu, bývala krytá zásep, nazývaná hoření síní. Vikýř se na této straně používal k dopravě sena na půdní prostory, pokud se nepoužívalo bočních nájezdů dveřmi v zadním štítu (řídce i v předním) jak je to na řadě dokladů z krkonošských bud podle fotografií, např. u Staré boudy na Pláních nebo u Luční boudy z roku 1883 a z roku 1897 (Ambrož 1948 - 49, 75, Flégl 1948 - 9, 2 - 4) nebo na pohledech na osídlení ve Svatém Petru (Petrák 1891, obr. za str. 156).

Nikde nejsou okénka - světlíky přímo ve střeše, pouze ve štítech. Všechny boudy mají krytá závětrí a poměrně veliký přesah střech, u Staré boudy na Pláni máme doložen snímkem i žebřík položený na střeše, jak to bývalo obvyklé od 18. století a archivně doloženo pro Karlovu huť v Jizerských horách.

Literárně nám zachytil život na takové boudě při hromadném výletu K. V. Reis ve svém románu O ztraceném ševci, kdy již od počátku 19. století v době příhodné k výletům na hory (mimo zimu) byl i zde poměrně čilý ruch a výletníci se často střídali (jen na okraj ukazují na pobyty K. H. Máchy v Krkonoších).

Postupně se v průběhu 19. století (druhé polovině) dochází k likvidaci starého typu kamen a černých kuchyní s nístějí (prskem). Jejich bourání ve svých vzpomínkách nám na Vysocku zachytil Jan Zeman (Jílek - Oberfalcer 1946, 164 - 166) formou rozhovoru hospodáře se zedníkem a hospodyně se sousedkami, vysvětlující popis stavby a výhod kachlových kamen s litinovými pláty plotny: »Hlavo, tuhle ty starý kamništata rozeberete a řekněte tuhle těm klukům, co mají dělat! Voni vám budou pomáhat. Za hodnou chvíli byla stará kamna s rohovníkem, medencem a troubou srovnána pod kůlnou. Hoši nanosili do světnice cihly, maltu a jiné věci. To budou kamna s plotnou, na těch se bude vařit. Hrnky budete mít pěkně při ruce a nemusíte je strkat do peci. Zedník musel kamna stavět od základu. Stavba kamen trvala skorem půltřetího dne [...] Jak se na tom vaří? Vždyť skrz to železo oheň k hrnkům nemůže! Jak se na tom vaří? Kale. Voda nejdřív uvařená než v peci. A míř se spálí dříví. To je velká výhoda. Co

jsem se jakživa naseděla u peci na stoličce a nakoukala přes tu chvilku do peci, aby mně to nevyhrejvalo. A pak! A pak! Dřív jsem mohla postavit k ohni jen dva hrnky, a teď jich tam mohu mít plnou plotnu a za chvilku se to ve všech hárá. Ani na to nemuším moc koukat. A v troubách se to taky kale peče? Flejšky a fofrovance jsem už pekla a věřte, že ani v hrubé peci se lepší nepeče.«

Je jasné, že nístěj, nebo prsk, nemohl mít topeniště na zemi, neboť by nebylo možné manipulovat hrnky pomocí vidlice a vozíčku a navíc hospodyně u ohniště seděla a podle interpretace v článku by u ohniště musela ležet na zemi.

Zkoumání a archeologický výzkum technologických či jiných objektů nebo jiné výrobní lidské činnosti si dnes vyžaduje důslednou interdisciplinární spolupráci s různými vědními obory včetně využívání starých historických map, indikačních skic stabilního katastru, katastrálních map, či vojenského mapování. Často totiž objevíme nejen staré zakreslení různých výrobních objektů, pro nás důležité místní názvosloví, ale dokonce i přímo jako součást map i namalované nejrůznější druhy lidské činnosti včetně vyobrazení námi zkoumaných objektů.

Takovým příkladem pro nás může být tzv. Grauparova mapa branského a jilemnického panství dokončená v roce 1765 harrachovským vrchním Grauparem, kde lze pro zobrazenou oblast Krkonoš nalézt zcela ojedinělý soubor ikonografických údajů, dávajících nám možnost nejen rekonstruovat obraz ještě gotické vesnice, ale i rozmístění dolů, hutí a hamrů, pro etnografy některé údaje o vzhledu a způsobu stavby soudobé lidové architektury, pohledy na panské dvory, tehdejší vzhled měst i městeček vesměs v době, než byly poničeny požáry. Jejich vzhled - zástavba se změnila, proto vždy musíme pamatovat na další konfrontaci s jinými prameny.

Tato mapa je pomníkem člověka, který ač byl jistě plně poplatný své době a službě vrchnosti jako správce rozsáhlého harrachovského krkonošského majetku, znal podrobně jím spravované území, které zachytil s virtuozní přesností, což dokazuje jeho mimořádný pozorovací talent a jeho široké nadání nejen jako hospodářského správce, ale i jako malíře a kartografa.

LITERATURA

- **Ambrož, J. 1948 - 49:**
Krkonošské boudy, Horské prameny IV, 75 - 76, Vrchlabí
- **Filip, J. 1947:**
Dějinné počátky Českého ráje.
- **Flégl, E. 1948 - 49:**
Z letopisů nejstarší krkonošské boudy, 2 - 4, Horské prameny IV, Vrchlabí
- **Frolec, V. - Vařeka, J. Scheybal, J. 1983:**
Encyklopedie Lidová architektura, 83, 88, 87, 242, Praha SNTL
- **Holubec, M. 1980:**
Z minulosti Poniklé, 2, Pod horami NVNF v Poniklé - květen až červen
- **Jílek - Oberfalcer, Fr. 1946:**
Jak žili naši otcové, Vrchlabí

- Hokrův technický slovník naučný, heslo tkalcovství, 496 - 497, Praha 1943
- **Kaván, J. 1976:**
Výzkum zaniklé sklárny v Jizerských horách z let 1758 - 1775. Nálezová zpráva pro AÚ ČSAV v Praze ze dne 31. 1. 1976 za roky 1973 - 1975

- **Kaván, J. 1976:**
Die archäologische Erkundung der im 18. Jahrhundert im Isergebirge Verstehenden, nicht mehr vor handenen Karlshütte, Glasrevue XXXI-3, 10 - 11
- **Kaván, J. 1981:**
Výsledky archeologického výzkumu Karlovy hutě v Jizerských horách, která pracovala v letech 1758 - 1755, 19 - 72, Ars vitraria 7, Muzeum skla a bižuterie Jablonec nad Nisou.
- **Kaván, J. 1985:**
Výzkum části renesanční venkovské usedlosti v Modlibohově u Českého Dubu na okr. Liberec. Nálezová zpráva pro AÚ ČSAV v Praze a Severočeské muzeum v Liberci
- **Kaván, J. 1987:**
Paměti starého domu, Krkonoše č. 6, 20 - 21, 26
- **Kaván, J. 1988:**
Problematika výzkumu sklárny z hlediska vyhodnocení a zpracování archeologického průzkumu Karlovy hutě v Jizerských horách, která pracovala v letech 1758 - 1775, 143 - 180, Rekonstrukce panského domu, 162 - 163, Zkoumání výrobních objektů a technologií archeologickými metodami, Sborník, Technické muzeum v Brně 1988.
- **Kaván, J. 1989:**
Vývoj Poniklé na základě jejího nejstaršího vyobrazení na Grauparově mapě z roku 1765, 3 - 7, Pod horami, ročník XXI, listopad prosinec, MNV Poniklá.
- Komenského slovník naučný, díl 10, S - Ž, 341, Praha 1937.
- **Klos, V. 1989:**
Čertovská archeologie, 3 - 6, Krkonoše XXII/11/89.
- **Lukáš, V. 1959:**
Liberecký kraj v době předbělohorské, 1 - 10, Severočeské muzeum v Liberci.
- **Petrák, E. R. 1891:**
Illustrierte Führer durch das Riesengebirge die Adersbach - Weckeldorfer Felsenstädte und den Stern, Wien, Pest, Leipzig.
- **Profous, A. 1951:**
Místní jména v Čechách, jejich vznik a vývoj, heslo Poniklá 432 - 433, Díl III, Praha.
- **Stašek, A. 1959:**
Blouznivci našich hor, ilustrace K. Oberthora na str. 25 - dům s podsíní u bývalých Arnoštovských hamrů na pravém břehu Jizerky (zničeno).
- **Scheybal, J. V., Scheybalová, J., 1985:**
Umění lidových tesařů, kameníků a sochařů v Severních Čechách, Ústí nad Labem.
- **Šolc, J., Scheybal, J. V., 1961:**
Lidové stavby v Pojizeří, Liberec.

POPIS ILUSTRACÍ

■ obr. 1

Výsek z Grauparovy mapy harrachovského panství Branná a Jilemnice z roku 1765. 1 — Kostel sv. Jakuba většího postavený na místě starého dřevěného kostela v roce 1682. Zděná věž - zvonice byla přistavěna až v roce 1804. Na mapě má kostel pouze sanktusovou věžičku. 2 — Dnešní budova fary byla východním traktem trojkřídlé budovy snad dvora nebo palímy. 3 — Přední obytné křídlo navazující středním traktem asi hospodářského účelu na faru. Při dostavbě požární zbrojnice po roce 1952 zde byl nalezen veliký zděný sklep. 4 — Pravděpodobně původní dřevěná zvonice zrušená po stavbě věže kostela. 5 — Socha sv. Jana Nepomuckého z roku 1750. 6 — Doly na železnou rudu, na indikační skice značeno jako Staro Horské (lidově Stará Hůra), původně havířský hostinec, který vyhořel někdy v roce 1933. Býval u něho povrchový důl zvaný "Pín" snad podle slova pinka, kterým se označovalo povrchové těžení rudy. 7 — Železnorudné doly, lidový název Hoření Dola. 8 — Dnes již zbouraná budova starého panského mlýnu, kterému při stavbě přádelny bylo vykoupeno vodní právo. Budova byla rozebrána v šedesátých letech, zachoval se dosud náhon na vodní kolo na spodní vodu, používaný dosud jako přepad přivaděče vody na turbiny přádelny. 9 — Pravděpodobně budova mlýnu na Přívlace postaveného v roce 1603, který vyhořel v letech 1932 - 1933. Také zde přádelna vykoupila vodní právo. Mlýn stával na pravém břehu Jizery a měl tři složení. 10 — Stará cesta přes Poniklou šla údolím Kákovského potoka tzv. Růžodolem kolem dolů (vozila se po ní ruda pro Arnoštovské hamry až do jejich požáru v roce 1850) a dále kolem fary, kostela, směrem na Hradsko pod Zabilým do údolí Jizery. 11 — Stará cesta byla po celé délce štětována a na návsi končila. Význam ztratila po stavbě silničky z dolní Poniklé na Jestřebí, Rezek, Rokytnici. 12 — Starý důl na těžbu grafitu nad bývalým č. p. 7 (u Patočků) proti ohybu silnice u Tomíčků. Na tomto místě se dosud říká "Na haldě" a lze zde v hlušině najít malé mazlavé hrudky grafitu.

■ Obr. 2

Popis některých lokalit na indikační skice stabilního katastru Poniklé ve srovnání s Grauparovou mapou. 1 — Kostel sv. Jakuba většího s věží přistavěnou v roce 1804 obklopený hřbitovem. 2 — Fara - původně harrachovský majetek, již po odbourání západního a středního křídla. 3 — Staro Horské - lidový název Stará Hůra, původně havířský hostinec, který vyhořel v roce 1933. Vedle povrchového lomu na rudu byly nedaleko ve strání i štoly na těžbu železné rudy nově odkryté při geologickém průzkumu v padesátých letech. 4 — Splav panského mlýnu s náhonem, který byl zrušen stavbou přádelny. 5 — Budova panského mlýnu s lávkou přes Jizeru, které se říkalo "Na prkně". Byla to mohutná fošna volně položená na skalách a připevněná silným řetězem, aby ji nevzala velká voda. 7 — Původní cesta do Poniklé tzv. Stará cesta. 8 — Kamenný most "U Mýta" u dosud ještě nedokončené silnice na Rokytnici a Harrachov. Skica zachycuje ještě stav před rokem 1866, kdy po této silnici táhli Prusáci do vnitrozemí. 9 — Dlabalovo koleno, dosud největší překážka na silnici na Harrachov. 10 — Cesta propojená příčně k usedlosti u Holubců (Na statku). 11 — Statek U Havlíčků Na kopci. 12 — Lávka přes Jizeru níže pod č.p. 7 na přívlacovou stranu. 13 — Brod přes Jizeru na jilemskou stranu U Dufníku. 14 — zbytky šachty vápenky v lese.

■ Obr. 3

Pohled na Arnoštovský hamr v roce 1765 (výsek mapy). 1 — Vysoká pec u hamru. 2, 3 — Vlastní výrobní objekty hamru s rozestavěnou a dosud zachovanou budovou. 4 — Hrabice napříč Jizerou na zachycování plaveného dřeva. 5, 6 — Most přes Jizeru a mlýn s náhonem na pravém břehu Jizery, který vyhořel ve třicátých letech. 7 — Cesta přes Podkovu do údolí Kopaňského potoka (otisk podkovy tam zanechal čert, když skočil přes Jizeru z jejího levého břehu). 8 — Místo, kde se dne 24. 3. 1775 ukrýval s rodinou vrchní Graupar v době vzpoury sedláků - na mapě pod č. 132. 9, Dodatečně napsaná legenda o úkrytu vrchního Graupara. Údaj je v popiscích k mapě pod č. 132.

■ Obr. 4

Výběr z výzdoby mapy ukazující na různá technická zařízení a lidská povolání na harrachovském panství. 1, 3 — Text: Christovh Jäkl, der erste Schichtmeistr in Ernest Thall (Křištof Jäkl, první šichtmistr v Arnoštově - je to asi pokus o portrét. Horník (hutník?) mu ukazuje již rozdrčené kousky rudy. 2 — Pohled na způsob těžení rudy a zařízení na její přepravu (kolečko, kára) a ukládání vytěžené rudy. 4 — Pravděpodobně vyobrazení jedné z budov hamru s vodním kolem. 5 — Jedna z budov hamru s komínem na okraji štítové zdi. 6 — Kopáč na rudu (použití obr. 2, 7), hašple (rumpál) na těžbu rudy z dolů. 8 — Most přes Labe (na obr. 3 : 5 je schematicky zakreslen u hamru) těsně nad Hořením Vrchlabím u dnešních Herlíkovic, kde je zřetelně viditelná vozovka složená z příčných trámů položených na kozách stojících v Labi. V Krajnicích je pouze zesílená podélnými trámy bez zábradlí (z hlediska podobných různých zajímavostí a detailů by bylo vhodné věnovat i z tohoto pohledu podrobnou studii Grauparově mapě jako celku). 9 — Nosiči břemen - první nese krosnu z prkem (taková se ještě běžně používala po této válce v Krkonoších) a druhý nese na holi pravděpodobně pytel. 10 — Plavení dřeva na Jizeře (na mapě je orientováno směrem k Harrachovu) a jeho uvolňování háky. 11 — Bělidlo v Hrabačově. Vlastní provozní budova je na pravém břehu Jizerky, rozprostřené plátno je po obou březích, pouze na levém břehu ve vesnické zástavbě Hrabačova je bělení odděleno tyčkovým plotem. Proti toku Jizerky jsou v řece také hrabice na zachycování plaveného dříví, cesta vlevo do písmene H (ve vysvětlivkách Hrabačov) sleduje přibližně i dnešní hlavní komunikaci od Jilemnice.

■ Obr. 5

Snad nejznámější výzdoba mapy v rokokové kartuši zachycující harrachovskou sklárnu se zajímavými technickými detaily. 1 — Vlastní těleso sklářské tavící pece s výztužným příčným klenutým pásem. U pece schází vrchní otvor na odvod spalin i když střešní ventilační otvor (č. 7) je nakreslen. 2 — Topič u pece přikládající rozštípaná polena do topeniště v snížené manipulační prostoře (ještě v 90. letech minulého století se zde takto tavitlo sklo před zavedením topení plynem z generátorů. 3 — Skláři u pece s píšťalami vyfukující baňky. 4 — Opěry pro píšťaly a korytka s vodou. 5 — Chlapec odnášející na vidlici vyfouklé sklo do chladicí pece. 6 — Bedna na přepravu skla (podobnou mají v Muzeu skla a bižuterie v Jablonci nad Nisou s celou soupravou skla, které věnoval hrabě Harrach lesníkovi Schmiedovi. 7 — Sklář nabírající otvorem pece sklovinu z pánve.

■ Obr. 6

Pohled do tkalcovské manufaktury, lokalitu nelze identifikovat a určit, spíše se jedná o symboliku tkalcovství. 1 — Navíjení útků na cívky do tkalcovských člunků. 2 — Tkalcovské stavy s ručním prohozem člunků rukou tkalce. 3 — Tkalci prohazující ručně osnovou člunky. 4 — Šroubový lis na lisování utkaného plátna. 5 — Sud na

přepřadu příze. 6 — Lněná příze v koši. 7 — Úprava přaden lněné příze. 8 — Tkadlec nesoucí paprsek na přiřazení útku. 8 — Vochle na česání lnu, nebo kovový kartáč na úpravu povrchu tkaniny (nelze přesně identifikovat).

■ Obr. 7

Schema dvoulistového ručního tkalcovského stavu. 1 — Osnovní vratidlo. 2 — Vratidlo zbožové. 3 — Hřidel zavěšení listů. 4 — Zavěšení listů zdvíhajících osnovu, jejíž překřížení vytváří prošlup. 5 — Prošlup pro člunek (svazek listů tvoří tzv. brdo). 6 — Člunek. 7 — Člunková dráha. 8 — Paprsek, za ním prohazovaný útek tvoří s osnovou tkaninu. 9 — Prsník. 10,11 — Podnožky.

■ Obr. 8

Pohled na Vysoké nad Jizerou se zakreslením pověstí o vzniku znaku města - Havlas Pavlata chytá u uhelného milíře medvěda. 1 — Havlas Pavlata s medvědem u milíře. 2 — Kostel s odlišně namalovanou orientací. 3 — Šibenice s popraveným. 4 — Roubená stodola.

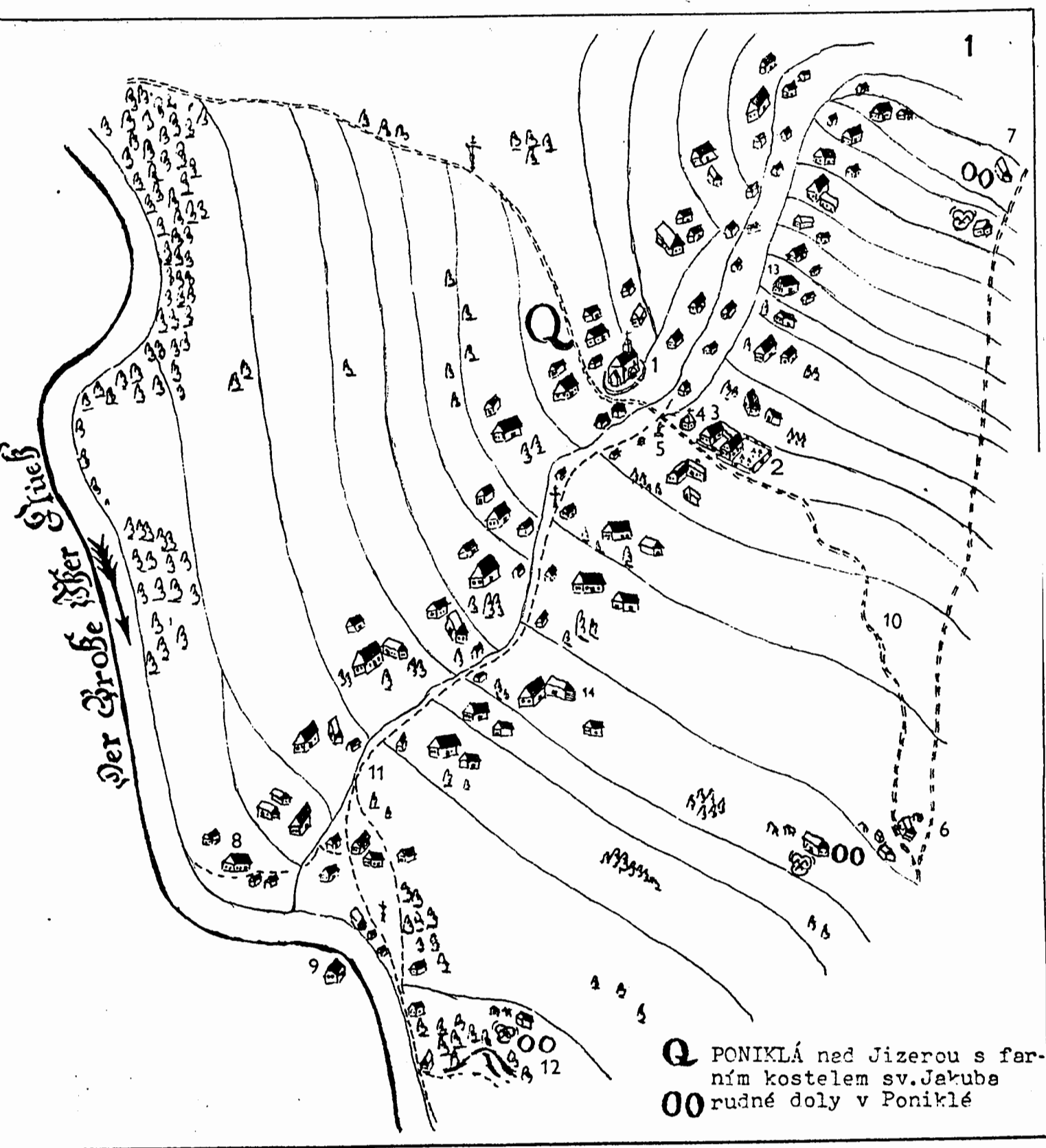
■ Obr. 9

1: Jeden z mála domů v Podkrkonoší s valbovou střechou a podsíní na čtyřech sloupech jdoucích po dlouhé ose domů, dům souvisí s arnoštovskými hamry a je, i když pouze schematicky zakreslen na Grauparově mapě na pravém břehu Jizerky pod cestou (obr. 3 : 9). Zbourán byl v padesátých letech.

2: Stará bouda. 1 — Vstupní síň s černou kuchyní. 2 — Obytná světnice. 3 — Pravděpodobně komora. 4 — Topeniště, spíše prostor na vyhrabávaný popel. 5 — Základ pece a komínu. 6 — Komora - spíše malý sklípek. 7 — Komora. 8 — Chlív. 9 — Oddělený prostor v komoře. 10 — Zadní stěna síně (sklípku a pravděpodobně opěrní pilíře tarasu za domem, který podpíral svah a odděloval a izoloval srub od zářezu ve svahu.

3: Karlov v Jizerských horách - obytný dům s komorou a chlévem. 1 — Základové polštáře pod srub. 2 — Zápraží. 3 — Vstupní síň s přístupem do chléva, komory, schodištěm na půdu a do obytné jizby. 4 — Základ pece a komínu. 5 — Žulové dláždění před pecí. 6 — obytná světnice s dřevěnou podlahou. 7 — Chlív se sousedící komorou.

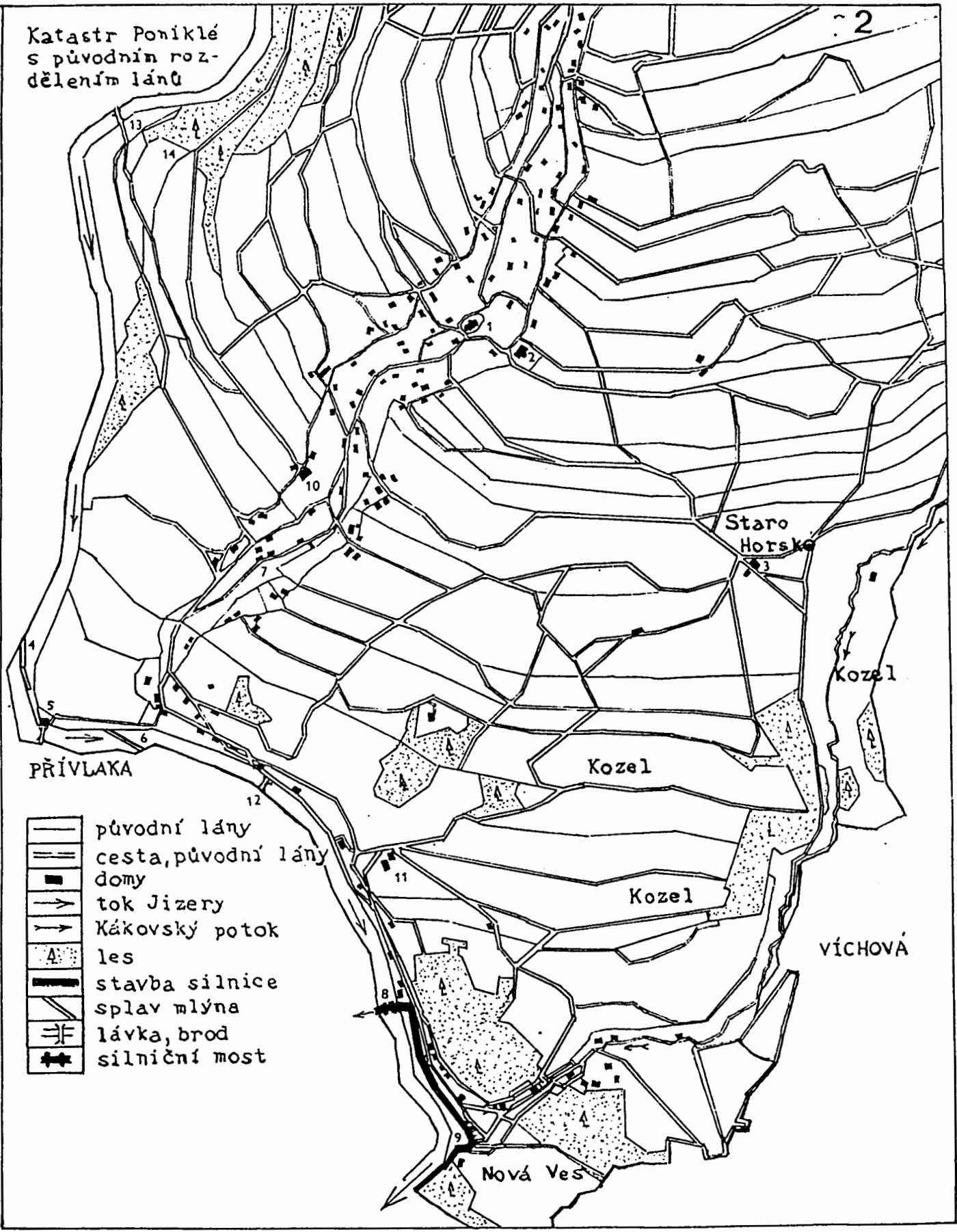
4: Rekonstrukce tzv. Staré boudy. 1 — Násep, zásep, záhrobec, dlážděno plochými kamennými deskami. 2 — Záchod. 3 — Hnojiště. 4 — Vodorovná okénka do komory a chléva. 5 — Kabřinec - malá kukla ve štítu. 6 — Žebříky na střeše. 7 — Roubená komora postavená nad síní a přiléhající ke komínu. 8 — Okapové žlábký odvádějící dešťovou vodu od stěn srubu.

Q PONIKLÁ ned Jizerou s far-ním kostelem sv. Jakuba
OO rudné doly v Poniklé

Katastr Poniklé
s původním roz-
dělením lánů

2

PŘÍVLAKA

- původní lány
- cesta, původní lány
- domy
- tok Jizery
- Kákovský potok
- les
- stavba silnice
- splav mlýna
- lávka, brod
- silniční most

Staro
Horské

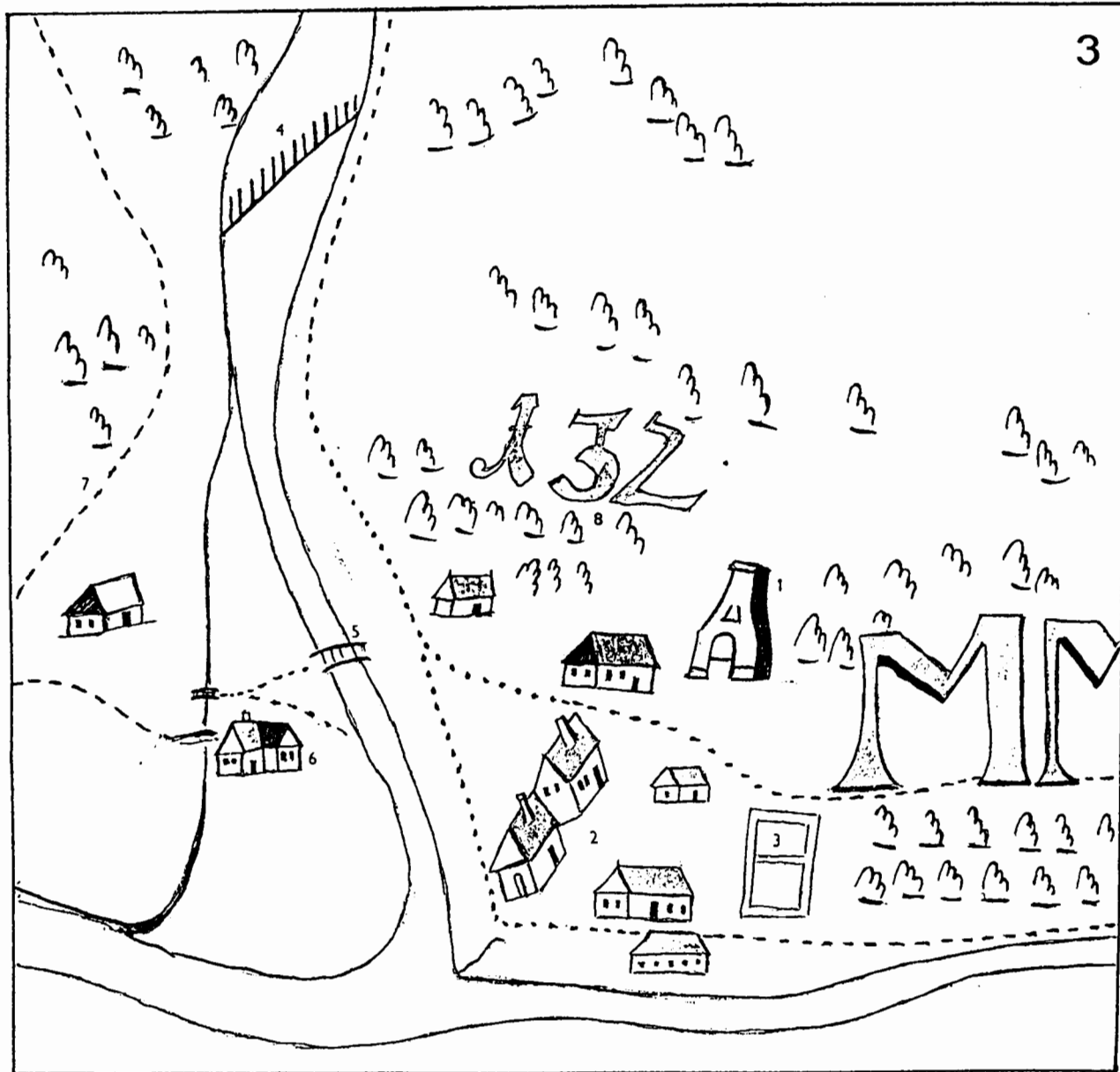
Kozel

Kozel

Kozel

VÍCHOVÁ

Nová Ves

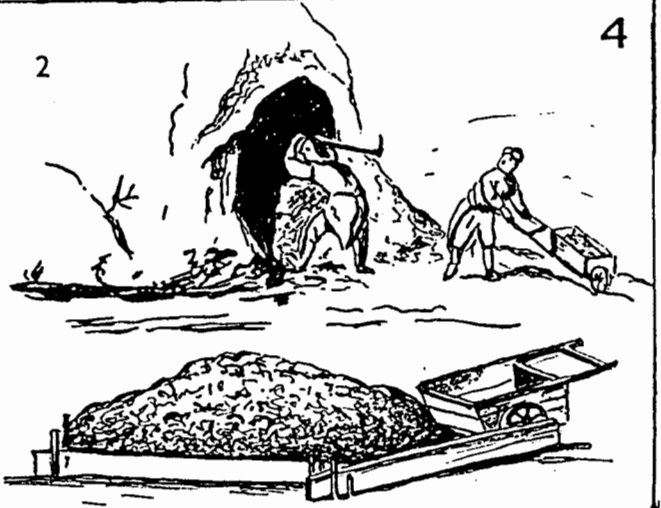

⁹ 132 | Ein steiler Fels, wohin sich der Verfasser dieser Mappa bey dem in J^o 1775 entstanenen Bayer Anflaß tödlich verwundet mit seiner Familie den 24 Marty fluchten mußte.

1

2

4

Christoph Jäckl der Erste Schichtmeister in Ernest Thal 3.

4

5

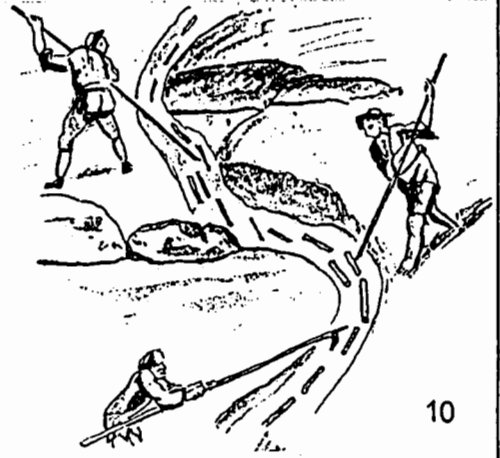
6

7

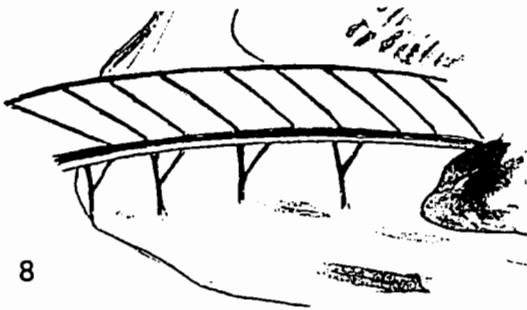

9

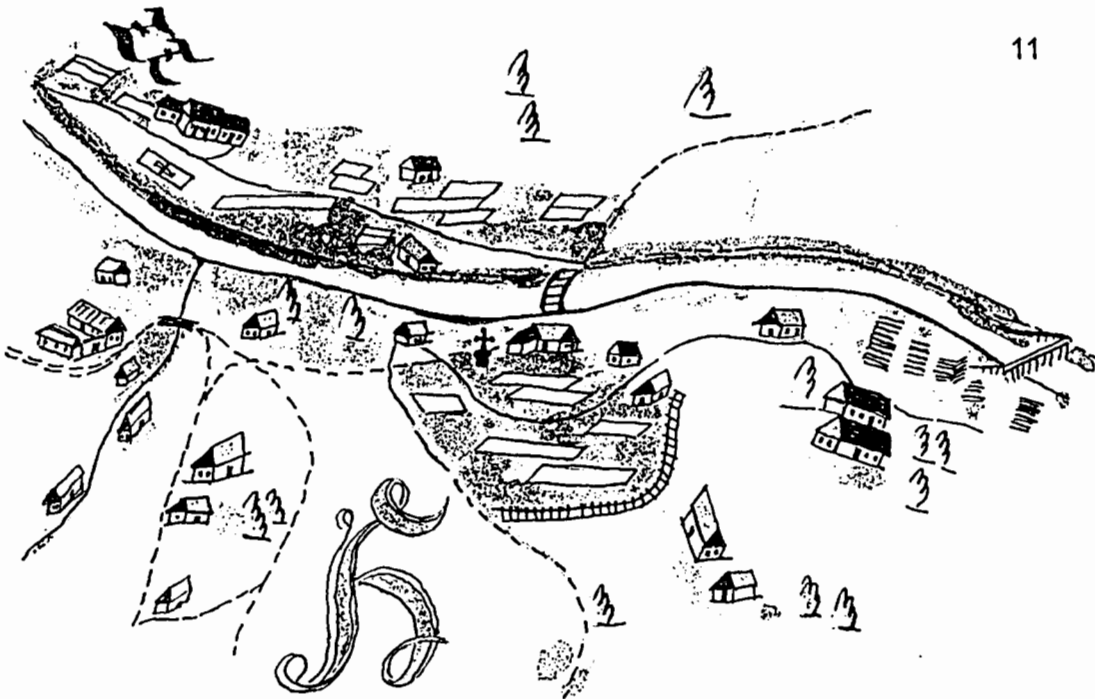

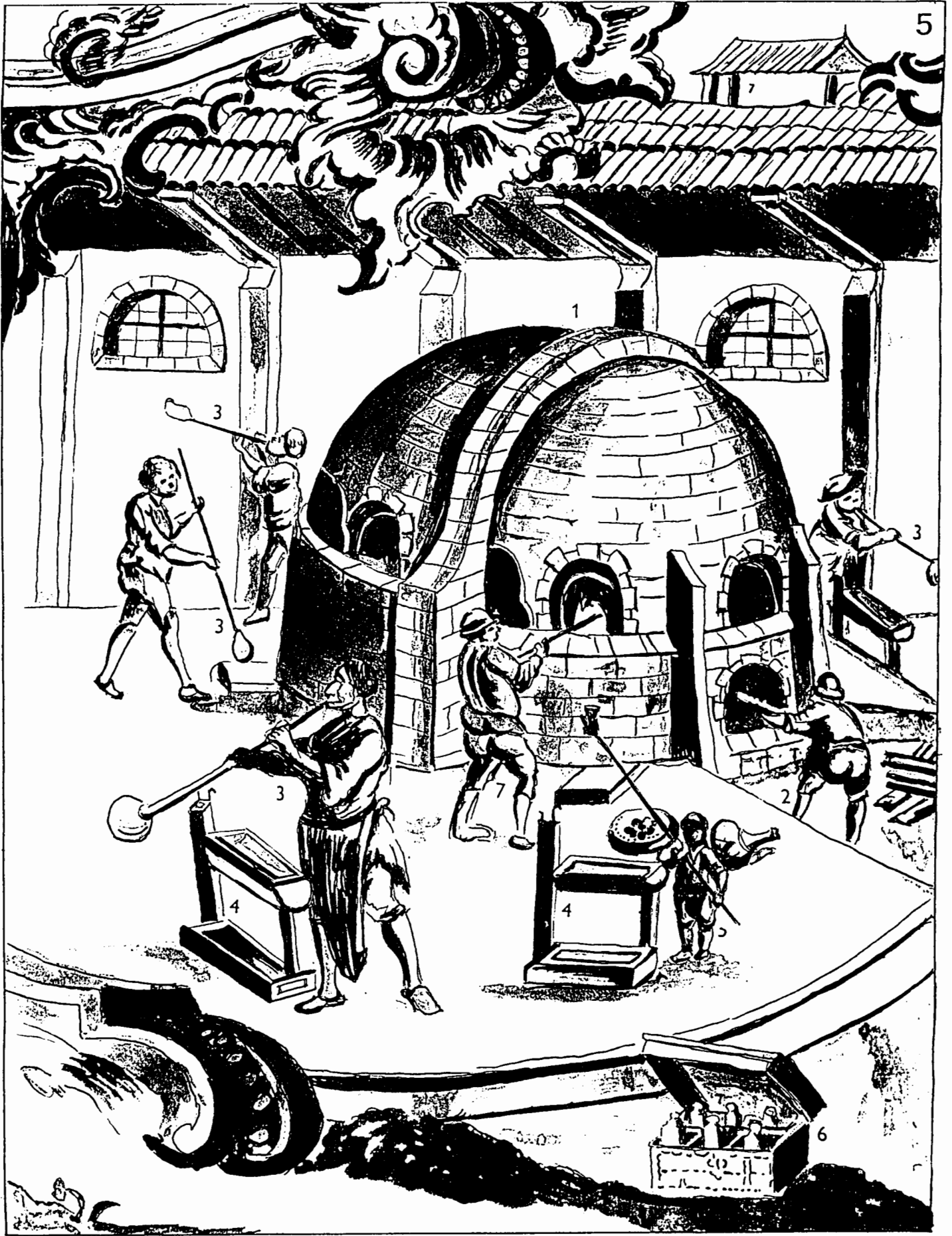
10

8

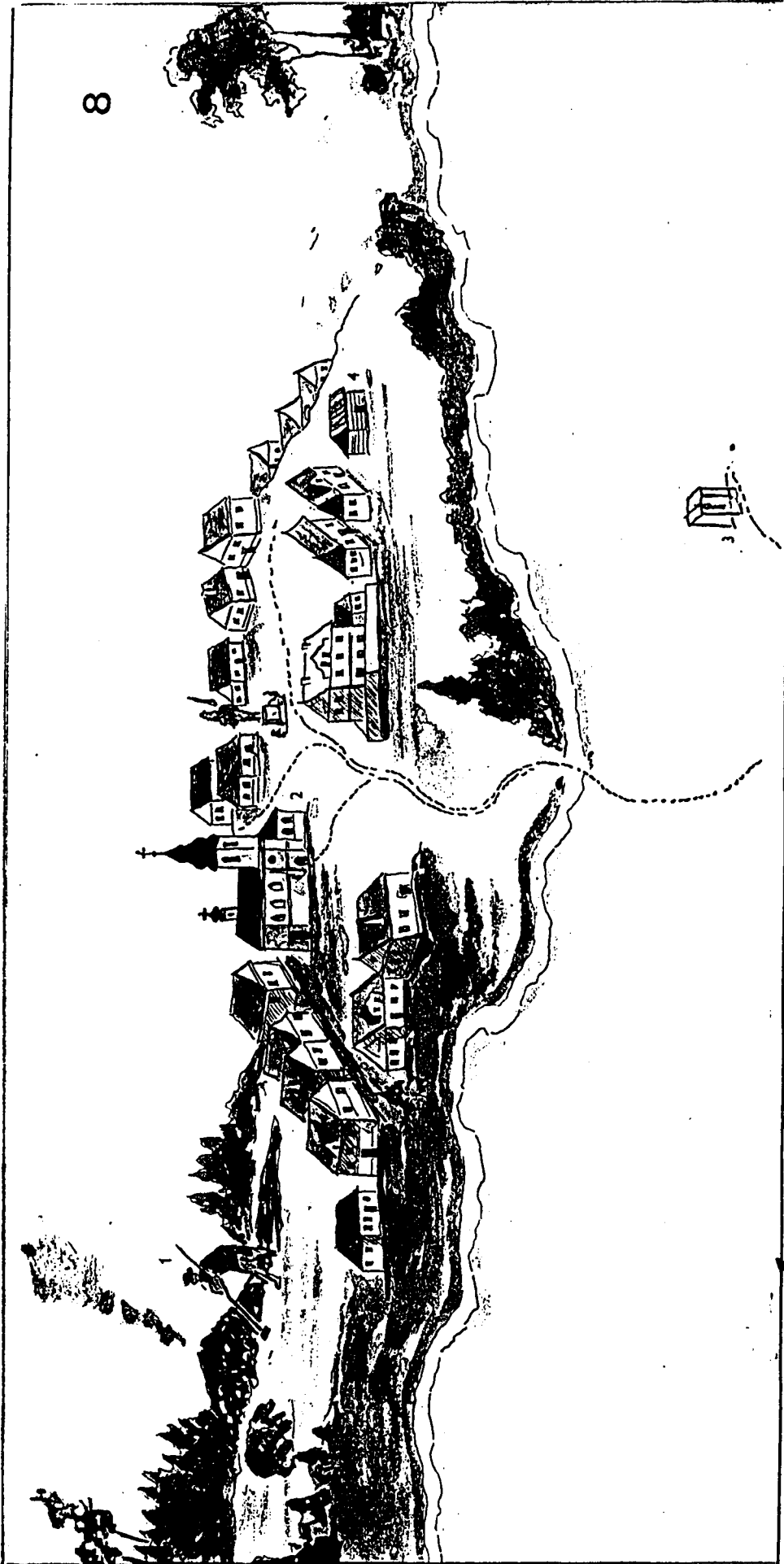

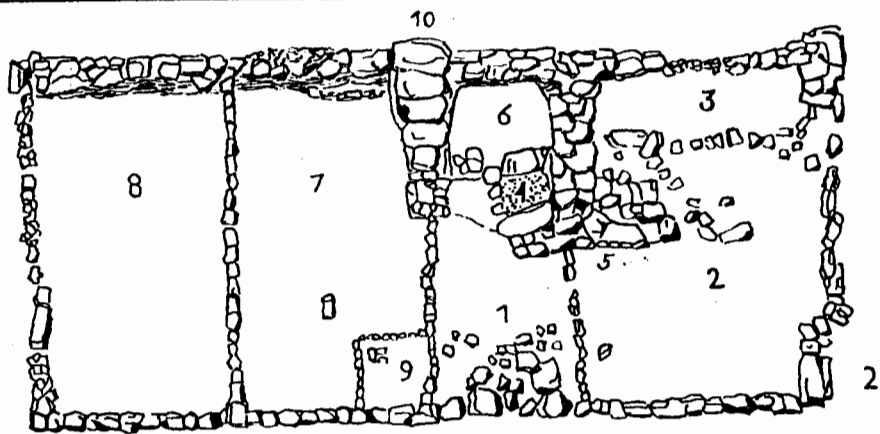
11

OBR. 9.

0 6m

- základové kamenné polštářc
- zbytek dřevěných polštářů
- hlinitá výplň vyzdění pece

